

ЧЕХИ НА ВОЛИНІ

Основні відомості

Зміст

Вступне слово.....	3
Хто такі волинські чехи?.....	4
Чому і як все почалося?.....	6
Хто почав?.....	8
Як переселення продовжувалось?.....	8
Важкі початки, нелегке продовження.....	10
Середовище, до якого чехи потрапили.....	11
Зведені дані про господарську діяльність.....	12
Національний склад населення Волині	12
Освіта.....	13
Віросповідання.....	15
Культура, громадське життя.....	15
Період Першої світової війни 1914-1920 рр.....	17
Період Другої світової війни 1939-1945 рр.....	18
Нацистська окупація 1941-1944 рр.....	18
Участь у визволенні батьківщини.....	20
Прагнення до реєміграції та її здійснення.....	22
Чорнобильські краєни	23
Громадське життя чехів з Волині на батьківщині	24
Борозна, виорана чехами на Волині.....	25
На закінчення.....	28
Джерела та література.....	29

Додаток 1: Чехословацькі військові могили та пам'ятники в Україні з Першої та Другої світової воєн

Додаток 2: Чеські пам'ятники та меморіальні дошки в Україні

Вступне слово

У засобах масової інформації Чехословаччини в 1945-1950 роках часто мовилося й писалося про чехів з Волині передусім як про воїнів 1-го чехословацького армійського корпусу в СРСР, потім при поверненні їхніх родин з Волині та в зв'язку з заселенням прикордонних територій.

Від 1990 р. поняття “волинські чехи” знову відносно часто вживається в засобах масової інформації Чеської Республіки в зв'язку з рееміграцією наших краян з території забрудненої після катастрофи Чорнобильської атомної електростанції.

На запитання “Хто такі волинські чехи?” перші зустрічні мабуть відповіли б розгублено і по-різному. Люди молодшого і середнього віку найчастіше б відповідали: “Не знаю” або плутали б їх з підкарпатськими русинами, з нинішніми реемігрантами з під Чорнобиллю або, навіть, з уродженцями містечка Волине на річці Волинці в Південній Чехії. Представники старшого покоління, зокрема з прикордонних районів, знають про своїх волинських співвітчизників значно більше, але і їх відомості неповні, скоріше випадкові.

В Україні, на території колишньої Волинської губернії, інформованість середніх громадян подібна: старша генерація, яка в дитинстві мала з чехами прямі контакти, має інформацію про долю чеських родин або сіл, але не має узагальнюючого уявлення про всю чеську меншину. Дехто передавав свої знання своїм дітям та онукам, тому і молодша генерація має інформацію, але також лише локального характеру та відривочно. Для нас волинських чехів важливо і вельми втішно, що спогади старших і перейняті інформації молодших про чехів у своїй більшості позитивні. Пересвідчуємося у цьому під час туристичних поїздок до наших рідних сіл на Волині і позитивну оцінку наших предків сучасниками дуже цінуємо.

В останні роки історію, етнографію і фольклор національних меншин, які десятиріччями і століттями жили на Волині, почали вивчати також наукові установи. Природно, що вчені вивчають також чеську меншину і часто приємно вражені позитивними спогадами простих людей про своїх колишніх співгромадян чеської національності.

Таке пізнання взаємовигідне — воно будує мости між минулим і сучасним, сприяє усебічним контактам та відкриває нові перспективи співпраці між чеським і українським народами, Чеською Республікою і Україною.

Пропонована скромна публікація має за мету дати основні відомості про волинських чехів. Сподіваємося також, що вона викличе у читачів ширше зацікавлення і спонукає їх до нових пошуків.

Хто такі волинські чехи?

У 1945 р. за кордоном Чехословаччини проживало 2 018 800¹⁾ чехів та словаків. Протягом 1945-1950 рр. з країн усіх континентів на заклик та при дійовій допомозі уряду 202 526²⁾ з них повернулося на батьківщину.

Найчисельнішою та з погляду збереження національної самобутності найбільш сталою громадою були чехи з Волині, яких повернулося біля 40 000³⁾ чоловік.

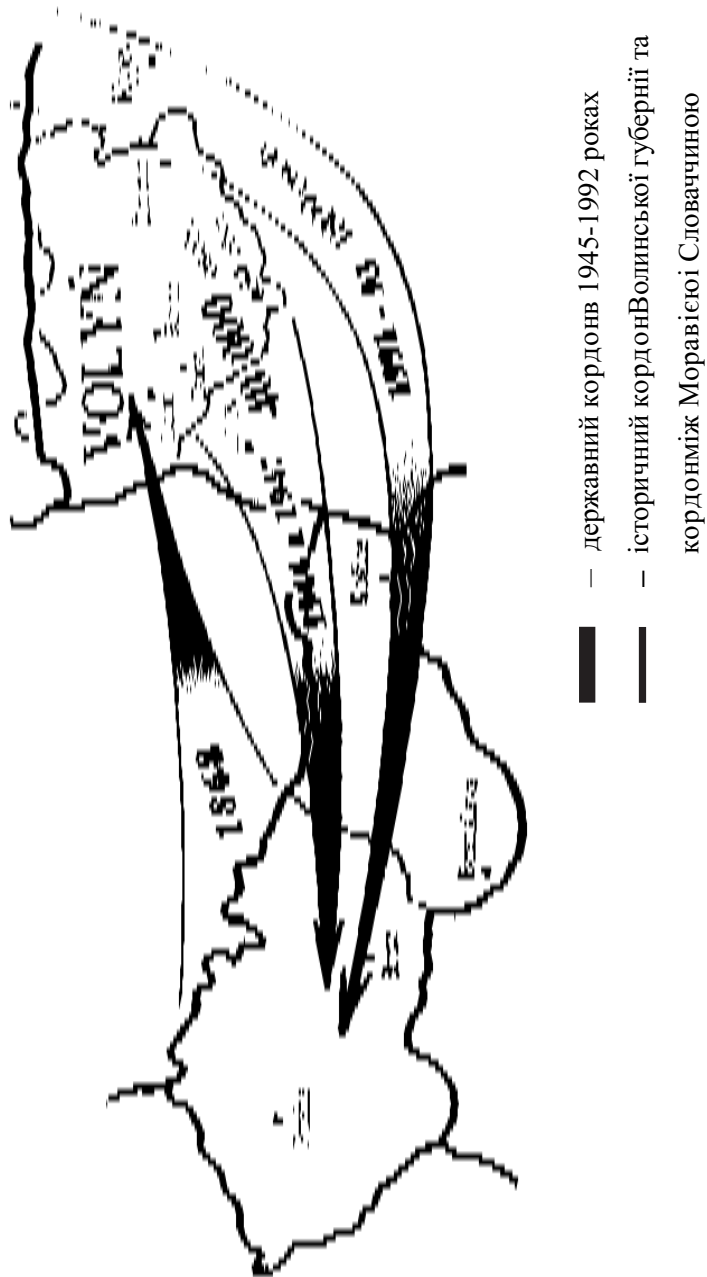
Тому виникають **запитання:**

- чому, коли, де і як ця відносно велика чеська громада виникла ?
- яка була її доля на чужині та чому, коли і куди ці чехи повернулися на історичну батьківщину ?

Основні відомості про це наведені на титульній сторінці та на рис. 1:

- колишня царська Волинська губернія на Україні площею була більшою від Чехії;
- мала спільний кордон з Австро-Угорщиною;
- в цю губернію та на прилеглі території, починаючи з 1860 і особливо з 1868 рр., був спрямований потік переселенців;
- там перед рееміграцією в 1947 р. жило біля 40 000 чехів у 638 населених пунктах (рис.3)
- у 1944-1945 рр. близько 11 000 чехів з Волині (в тому числі кілька сотень дівчат і жінок) проклали собі шлях на батьківщину як солдати з боями у складі 1-го Чехословацького армійського корпусу в СРСР;
- у 1947 р. реемігрували безпосередньо з Волині 33 070³⁾ осіб (крім солдат і вивезених на примусові роботи до Німеччини, т.з. “остарбайтерів”, більшість яких на Волинь вже не повернулися);
- у 1989 р. в Україні заявили про належність до чеської національності біля 9 000⁵⁾ осіб;
- у 1991-1993 роках в рамках гуманітарної акції, яку провели уряди ЧСФР та ЧР, на історичну батьківщину повернулося 1812⁴⁾ осіб з території поза межами історичного кордону Волинської губернії (ми їх називаємо чорнобильськими крисянами);
- ще 2 000 крисян побажали реемігрувати з України⁶⁾;
- бракує точних даних, скільки осіб чеського походження проживає на інших територіях колишнього Радянського Союзу.

Рис. 1. Вихідна інформація

Чому і як все почалося?

Що виганяло чехів з батьківщини?

Безземельних — бідність, дрібних землевласників — відносна нестача землі, ремісників — невдоволення умовами застосування свого фаху, інтелігенцію — обмежені можливості забезпечити кращі умови свого існування, а всіх разом — пронимецька політика влади, зокрема в економічній сфері. Певну роль зіграла також розруха у північно-східній Чехії, спричинена австро-пруською війною 1866 року.

Що чехів до Російської імперії приваблювало?

В південно-західних губерніях імперії, до яких належала також Волинська губернія, після скасування кріпацтва у 1861 р. та після придушення польського “січневого” повстання 1863 р. дешево продавалось багато лісів, орної та іншої землі.

Головними причинами такого стану та низької ціни землі була нездатність дворянства у змінених умовах забезпечити рентабельність своїх маєтків, а також те, що царський уряд дешево продавав маєтки, котрі конфіскував у польських шляхтичів, учасників придушеного повстання.

Тому підтримувалась еміграція з Європи; вітали зокрема приплив протестантів, бо тим самим в цих прикордонних, завжди спірних областях, посилювався некатолицький, тобто антипольський елемент.

Сполучені Штати Америки були за океаном і крім того в результаті громадянської війни істотно обмежили еміграцію, в той час як Російська імперія мала з Австро-Угорщиною спільний кордон і емігранти могли туди їхати потягом аж до прикордонної станції Броди або кіньми, що тривало декілька тижднів.

Належність до чеської національності вже тоді дещо важила, але одночасно звичайно й зобов’язувала. Своє значення мали і тодішні загальнослов’янські та проросійські симпатії між слов’янськими народами в Австро-Угорщині.

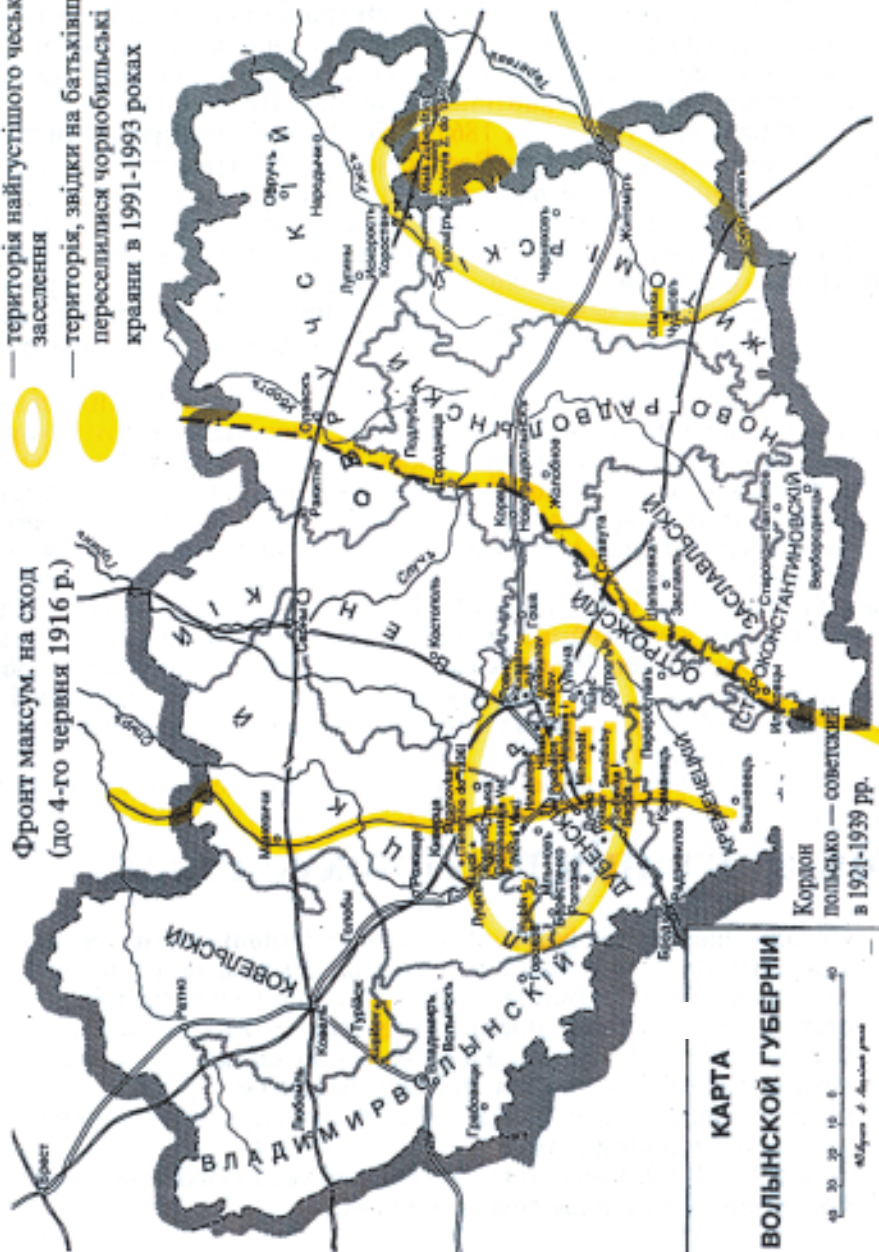
Ось так виникали головні передумови для еміграції чехів у Росію.

Рис. 3.

Легенда: • Нісес — чеські села понад 500 жителів

— територія найгустішого чеського заселення

— територія, звідки на батьківщину переселилися чорнобильські країни в 1991-1993 роках

Хто почав?

Тих, завдяки кому зародився еміграційний настрій, було з російської та чеської сторони багато, але найсильніший вплив на його формування мали такі особистості як видатний чеський історик та політик **Франтішек Палацки** (*1798-†1876) та перші організатори еміграції **Франтішек Пршибіл** (*1838-†1904) і **Йозеф Оліч** (*1841-†1907).

У 1867 р. Ф. Палацки очолював двадцятичленну чеську делегацію на Всеросійській етнографічній виставці у Москві, відомої як “rouf na Rus”. Більш ніж про виставку йшлося про зустріч провідних слов’янських діячів, передусім з країн поза Російською імперією, з метою посилення панславистичних настроїв. Ф. Палацки, крім іншого, ¹⁰⁾ вів переговори з членами уряду про можливість еміграції чехів у Росію. Він був прийнятий царем Олександром II і ймовірно під час цієї аудієнції розглядалося і це питання.

Однак, конкретно організацією переселення зайнявся двадцятидев’ятирічний колишній військовий охоронець а потім управитель одного із шварценбергівських маєтків Ф. Пршибіл, уродженець Тржебоні, якій у пошуках роботи затримався у Варшаві в посередницькій фірмі, де ознакомився з немовірно сприятливими умовами купівлі лісів та землі у Волинській губернії. Після цього завзято розпочав у Чехії агітувати за переселення, незважаючи на те, що австрійський уряд до цього ставився недоброчливо. Більше того, разом з колишнім учителем двадцятисемирічним Й. Олічем, уродженцем Ржевнічова біля Раковніки, придбав у 1868 р. помістя Глинськ у Ровенському повіті площею 1797 гектарів і вже в тому ж році на розмежованому землеволодінні господарювало 126 родин переселенців з Чехії.

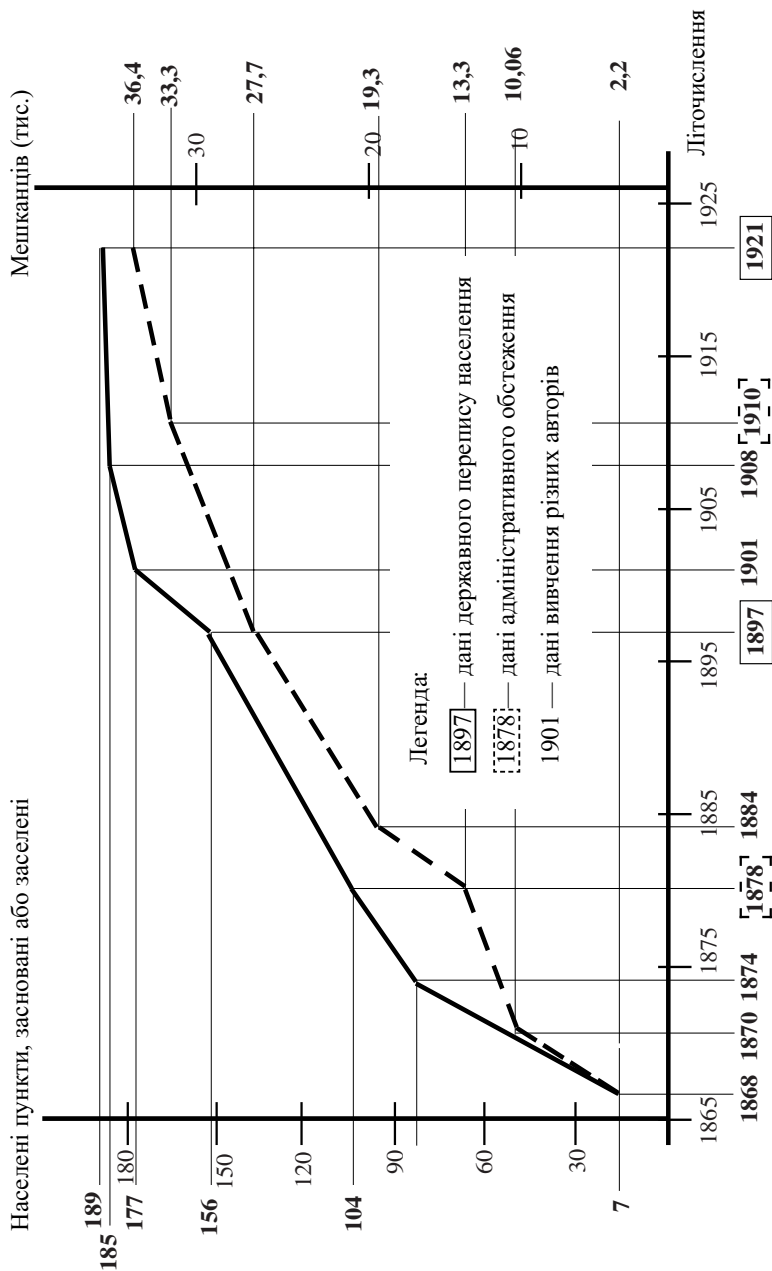
В тому ж році на Волині було закладено ще 6 чеських поселень.

Як еміграція продовжувалась?

Основні дані про хід розселення чехів на Волині наведені на рис. 2:

- у перші роки колонізація йшла дуже швидко; за десять років чехи заснували або частково заселили більш ніж 100 населених пунктів, тобто приріст поселень становив близько 10 за рік;
- у наступні 20 років щорічно виникало або частково заселялось чехами лише 2-3 поселення, пізніше ще менше;
- великі площі для заснування поселень були практично зайняті, переселення припинилось;
- почалося розселення чехів у вже існуючі українські села, в яких часто поселялося лише декілька родин.

Рис. 2. Хід заселення чехів на Волині

Основні дані про стан чеських поселень на Волині безпосередньо перед рееміграцією в 1947 р. наведені на рис. 3 (доповнена копія карти Волині на рубежі 19 -20 століть та дані згідно дослідження⁷⁾):

- територія найгустішого розселення чехів;
- територія, звідки переселились на батьківщину чорнобильські краяни у 1991-1993 рр.;
- населені пункти, в яких проживало понад 500 чехів;
- поділ Волині на польську (західну) та радянську (східну) частини тривав від 1921 до 1939 рр. В радянській частині перебувало майже 20% поселень, в яких проживало біля 25% волинських чехів.

Безпосередньо перед рееміграцією чехи проживали на всій (західній і східній) Волині в 638 населених пунктах. З них 109 населених пунктів були повністю чеськими, 152 — із змішаним населенням, а в залишних населених пунктах чехи були в явній меншості⁷⁾.

Важкі початки, нелегке продовження

За халупу маєток — таке було гасло, яке приваблювало чехів на Волинь.

Чехів приваблювали на Волинь сприятливі ціни на землю, які були в кілька разів нижчі, ніж в Чехії. Перші поселенці платили за один гектар лісу 12-18 карбованців, у виняткових випадках аж 25 крб., а за гектар орної землі від 50 до 250 крб. Біля 10-15 % платилося готівкою, решта аж на сорокалітню позичку. 100 кг жита коштувало в середньому 1 крб. 20 коп. За добрячий віз зерна можна було придбати гектар лісу. Великих грошей нові поселенці не мали. Тому купували здебільшого ліс і лише після того, як його викорчували та обробили землю, мали урожай. Саме тому приблизно третина нових поселень була заснована в лісі. **Скільки за оцим одним реченням сховано важкої людської праці!**

“...видалося нас після жнив 20 сімей з району Полічка. Спільно ми мали готівкою біля 500 карбованців... До Бродів доїхали потягом, далі залізниця не йшла, коней у нас не було... домовилися з візниками, які завезли нас на місце... Ми орендували 255 десятин (279 га - І.Г.) лісу, ... де було лише 0,92 га орної землі. Стояли там дві хатинки для лісорубів... навколо них ми спорудили “землянки”, щоб перебути зиму. Криниці там не було, воду ми носили з річечки кілометрів зо два лісом... Взимку ми розмежували ділянки, весною кожен “задрапав” клаптик ячменю... Тягло спочатку брали в оренду у українців. Пізніше спільно купили коня... роздерли його вовки...”

(З хроніки с. Мартинівки, Рівненського р-ну заснованої в лісі у 1871 р. — Див. “Věrná stráž” за 1950 р., орган *Спілки чехів з Волині*, м. Жатец, Чехія)

Середовище, в яке чехи потрапили

На Волині чехи зустрілися з повністю іншим середовищем, ніж то, в якому вони народилися і жили. Іншим був характер місцевості, стиль життя мешканців, їх одяг, помешкання, спосіб господарювання, обробка землі, а також релігія, звичаї тощо.

“...приходили в інший світ, який дивував їх багатьма господарськими та суспільними відмінностями від набутого ними вже досвіду... зіткнулися з патріархально-феодальним ступенем господарства українського села... зовсім не віроцувались кормові культури, дуже мало — картопля. Поле здебільшого розпушувалось сохою, жали і молотили лише вручну. Зовсім незнаною справою було удобрення землі гноєм. Примітивний стан землеробства відбивався на способі життя українського селянина та рівні його культури”.

(Я. Вацулик: Реєміграція і розселення волинських чехів, с.15).

Однак, чехи з самого початку заводили нові способи землеробства та вирощування нових культур. Не дивно, що їх нововведення спочатку викликали непорозуміння, навіть, протидію місцевих мешканців, але поступово з'явилися і спроби наслідувати.

Колишній царський ефрейтор Тарас вирішив, що тепер ... піде ... допомогти своїй дружині, невістці та синові на поле. “...по дорозі зустрів мого прадіда, Машинду, який тут господарював вже другий рік...

- Послухай, Машиндо, мій синок хоче за вашою, австрійською манерою, запаскудити поле гноєм! Але поки я хазяїн — не дозволю!

- Сусіде, обличчя його — хай спробує. ...Викинь соху та замов собі у нашого коваля порядного плуга. Поле добре обробиш та буде тобі родити, як молода жінка.

Тарас не відповів та відійшов не попрощавшись... бурмотів лише: “Сволоч австрійська! Як може їсти хліб, вирощений на гівні? На собаках приїхали, а хочуть нас учити... Восени я прийду на ту твою картоплю подивитись та це й понюхати! Будеш її жерти, як свиня!”

(Православний священник В. Шимек: У нас на Волині, с. 40).

Чехи завели вирощування мало тут знайомих культур: цукрових буряків, конюшини, олійних рослин та, зокрема, хмелю, який був такої якості, що деякі перекупники з Чехії продавали його за кордоном як жатецький. Внесли багато нового у тваринництво, садівництво, бджільництво і т. д.

З самого початку чехи будували підприємства харчової промисловості (пивоварні, молочарні і т.п.), машинні мануфактури та відносно більші виробничі об'єкти в інших галузях (напр., цементний завод, вірвовочний завод, вапняні заводи). Чеські підприємства брали участь у господарських виставках; окремі господарі включалися в змагання по вирощуванню сільськогосподарських культур та розведенню худоби. На виставках і змаганнях займали, як правило, призові місця. Поступово

виник ряд чеських та змішаних, приватних і кооперативних торгових підприємств, які забезпечували збут продукції землеробства та продаж сільськогосподарських машин (здебільшого, завезених з Чехії).

Зведені дані про господарську діяльність

Безпосередньо перед рееміграцією у 1947 р. чехи мали у своїй власності і обробляли більше сорока тисяч гектарів землі, з яких більше третини придбали окультурненням “неугідь”, осушенням боліт та, особливо, викорчуванням лісів. Володіли також приблизно двома тисячами гектарів лісу. Земля та була полита потом і кров'ю.

В рамках підготовки до рееміграції 1946-1947 рр. цілковитий маєток волинських чехів був оцінений майже на 100 мільйонів радянських рублів, тобто на тодішній мільярд чехословацьких крон. До цього маєтку не була зарахована земля, яка згідно радянської конституції була державною, та її промислові об'єкти, які були експропрійовані без оплати.

З повною або частковою фінансовою участю чехи побудували і залишили на Волині (якщо об'єкти перед тим не були знищені⁷⁾: 16 пивоварень, 32 молочарні, 113 млинів, 37 великих майстерень, 1 цементний завод, 5 цукроварень, 19 порівняно великих цеглень та невстановлену кількість ремісничих майстерень.

Національний склад населення Волині (за станом на кінець XIX - поч. XX століть):

- 70 % українців, майже виключно в сільській місцевості;
- 13 % євреїв, більшість в містах;
- 6 % поляків, більшість в містах; пізніше (15 %) також в сільській місцевості (“колоністи” — солдати-ветерани I-ї світової війни);
- 0,92 % чехів, майже виключно в сільській місцевості;
- решта німці, росіяни та інші.

Чехи швидко переконалися в необхідності національної та релігійної терпимості — це було поряд з порядністю не тільки на словах, але й на ділі, мабуть, найважливішою умовою співжиття. Значна частина чехів володіла усно кожною з основних мов, тобто українською, польською і російською. На протязі життя трьох-чотирьох поколінь у цьому багатонаціональному середовищі чехи навчилися цінувати кожную людину передусім з **людського погляду**, а не залежно від її національної, релігійної, партійної чи іншої приналежності.

Національний склад Волині зазнав великих змін перед, під час та після Другої світової війни. Після приєднання західної частини Волині до Радянського Союзу органи НКВС вивезли в Сибір та Казахстан сотні тисяч людей, зокрема цвіт української інтелігенції, та польських поселенців з родинами. Під час нацистської окупації нацисти за допомогою української поліції жорстоко винищили євреїв. Врятувалося лише небагато. Крім євреїв, загинуло найбільше поляків. Багато поляків винищили підрозділи УПА (б) та німецькі репресивні органи. У 1946 р. більшість поляків, зокрема з західної Волині, реемігрували на свою батьківщину. Німецькі поселенці Волині реемігрували ще в 1939-1940 рр. Після Другої світової війни на Волині значно зросла кількість росіян та представників інших народів Радянського Союзу.

Після рееміграції в 1947 р. на Волині залишились, крім кількох десятків чеських сімей, також чеські жінки зі змішаних родин (за нашими підрахунками біля 1000 осіб). Право на рееміграцію згідно міжурядової угоди від 10.07.1946 р. мали тільки родини, “главами” яких були чоловіки - чехи та ті, які жили на території колишньої царської Волинської губернії.

З цієї причини у 1947 р. не мали права переселитися на батьківщину багато чехів з інших регіонів України, в том числі чорнобильські країни.

Освіта

Переселенці з самого початку, навіть в найважчих умовах для існування, дбали про освіту молоді. Учителів-чехів було дуже мало. Навчання проводилося по хатах, у найпросторіших “світлицях”, які були у виникаючих поселеннях, як правило, зимою. Крім незначної кількості вчителів, навчав всякий, хто був здатний: сільські грамотії, більш освічені громадяни, а дома головним чином матері. Хто міг - навчав вечорами і дорослих російської мови.

Вже у 1873-1875 рр., тобто на початку переселення, на всій Волині було 28 шкіл з чеською мовою навчання. Лише 4 з них фінансувалися державою (Будераж, Глинськ та Мірогошть - від 1870 р., Купичів пізніше). Решту, тобто 24 (пізніше їх було більше), чехи відкрили і утримували самостійно, без державної підтримки та державного нагляду. В 1890 р. їх було вже 31 (1417 учнів). Одна школа припадала приблизно на 800 чеських мешканців, в той час, як загальноволинський показник був значно гірший.

Цей стан тривав аж до ухвалення закону про русифікацію “іноверских” шкіл (8.10.1887 р.), тому що царський уряд та, головне, Святійший синод Російської православної церкви (РПЦ) зрозуміли, що важливим засобом русифікації та переведення “іноверцев” до православ'я (яке в цей час також проводилось) є школа. Школам з чеською мовою навчання, надали трьохрічний термін для переходу на програми державних або церковно-приходських шкіл з російською мовою навчання і жодні протести чеської громадскості не допомогли. На більшості цих шкіл рівень навчання був вельми низький, тому багато чехів своїх дітей туди не віддавали. На покоління волинських чехів на рубежі століть це мало

надзвичайно негативний вплив. Між ними були і неграмотні (приблизно від 10 до 15 %). Для шкільної освіти молоді настала “доба мороку”. Таке становище тривало, з деякими покращеннями після революції 1905-1907 рр., аж до кінця існування царизму.

Після 1921 р. боротьба за чеські школи продовжувалась.

У **східній** (радянській) частині існували державні школи з чеською мовою навчання. Наприклад, у 1936 р. їх було 25, що було краще в порівнянні з західною Волиню, але дуже ускладнювала роботу хронічна нестача підручників і особливо кваліфікованих вчителів. Вчителі-чехи, які ідеологічно не задовольняли режим, піддавались репресіям. Вже в 1927 р. відбувся перший процес над двома вчителями-чехами, а в 1931 р. було засуджено ще 12 вчителів-чехів. У 1938 р. було заборонено навчання рідною мовою в школах всіх національних меншостей, крім єврейських. Та незважаючи на заборону, із значним ризиком для життя, чеська мова вивчалась приватно.

Варто відзначити, що покоління чехів з двадцятих-тридцятих років із східної Волині відносно добре володіло і **письмовою** чеською мовою.

В **західній** (польській) частині Волині національні меншини могли відкривати свої школи тільки як приватні. Польський уряд підписав міжнародну угоду про права національних меншин, але не дотримував її. З великими зусиллями чехи заснували 2 грудня 1923 р. Чеську Матицю освітню з центром у Луцьку, яка за рахунок добровільних дарів та досить скромної підтримки чехословацьких урядових органів і ще меншої польських утримувала на Волині **13 приватних чеських шкіл**. Її благодійна діяльність істотно вплинула на покоління волинських чехів двадцятих-тридцятих років. У деяких державних школах з польською мовою навчання та абсолютною більшістю чеських учнів було дозволено щотижня по декілька годин вивчати чеську мову як предмет. Подекуди її викладав учитель іншої національності, який володів чеською мовою поверхово.

Учитель-чех в обох частинах Волині не лише навчав молодь, але був також ініціатором культурного життя на селі, часто й радником у найрізноманітніших питаннях. На Волині були відомі та шанувалися цілі династії волинських вчителів. В особливій пошані були вчителі з Чехії, які працювали на Волині. Однак польський уряд їх часто утискував і примушував повертатися в чехословацьчину. На східній Волині в період репресій деякі з них заплатили за свою діяльність життям.

Під час Першої світової війни та безпосередньо після неї в декількох поселеннях навчали вчителі — військовополонені з Чехії.

На власні кошти чехи побудували на Волині 82 школи⁷⁾. Чеська матиця освіти мала свої філіали (т. зв. кола) у 69 населених пунктах західної частини Волині.

Віросповідання

Загальновідомо, що на Волині протягом століть вели боротьбу за світське і релігійне панування Польща і Росія, тобто католицизм з православ'ям.

Тому чехи зазнали там складної релігійної еволюції. Царським властям перед переселенням їх представили як “гуситів”. Ймовірно, що саме тому згаданим царським указом чехам не тільки було надано право засновувати власні найнижчі самоврядні одиниці - “волості”, але також надані свобода віросповідання, право засновувати чеські парафії з чеськими священиками та вирішувати свої релігійні проблеми самостійно. Але серед переселенців було 65% римо-католиків, решту становили реформовані євангеліки, прихильники інших віросповідань та невірчі. Про єдність віросповідання на своїх спеціальних релігійних зібраннях вони не зуміли домовитися.

Поступово під впливом ідейного та економічного тиску внаслідок скасування в 1891 р. царського указу про чеські парафії та свободу віросповідання, під впливом русифікаторської політики, яку проводив прокурор Святійшого синоду РПЦ К.П. Победоносцев, 75% чехів на Волині прийняли православну віру. Решта залишилась римо-католиками, реформованими євангеліками та баптистами. Так було аж до реєміграції з тією різницею, що в східній частині Волині була значна частина чехів невірчучих.

Більшість волинських чехів, може, за винятком деяких реформованих євангеліків, на відміну від католиків-поляків та православних українців не дотримувались надто ревно релігійних обрядів. Їх релігійність мала стриманий, непоказний характер.

Чехи на Волині на власні кошти **збудували та утримували** такі церковні об'єкти³⁾: 26 православних церков (переважно йшлося про засоби на утримання, бо церкви були збудовані вже до приходу чехів); 10 католицьких костелів та каплиць; 6 євангельських соборів; 6 баптистських молитовень.

Культура, громадське життя

Що стосується культури у вужчому розумінні цього слова, чехи були залишені самі на себе. Абсолютно недвозначно та нероздільно їх культурне життя та вся громадська діяльність були пов'язані з утриманням національної самобутності, розвивали та до певної міри і “консервували” культурну спадщину, яку переселенці принесли з Чехії. Одним з наочних доказів цього твердження є збірка чеських пісень з Волині (Див. “Використана література”⁴⁾).

Немає можливості в цьому короткому огляді подати дані про надзвичайно самовіддану працю чеських вчителів, писарів, музикантів, освідчених або просто активних людей для збереження чеської культури в кожному селі чи поселенні. Немає можливості наводити імена редакторів, письменників, композиторів та музикантів чи інших поширювачів культури. Опорою в культурній діяльності для них від самого початку були зв'язки з історичною батьківщиною, насамперед на основі особистих, не офіційних стосунків.

Після Першої світової війни для чехів **західної** частини Волині зв'язки з історичною, вже незалежною, батьківщиною мали більше значення, бо часом мали офіційний характер, а державні органи не дуже втручалися в них. Зносини проявлялися в купівлі та придбанні книг, журналів, нот і т.п., а якщо комусь випало щастя побувати в Чехії, наприклад, у зв'язку з високопольськими зльотами (волинські чехи були учасниками всіх зльотів у період 1918-1938 рр.), потім довго розповідав про свої враження і мав справді вдячних слухачів. Своє значення для посилення національного усвідомлення мав також ввіз сільськогосподарських машин з Чехословаччини, які були досконалішими, ніж машини місцевого виробництва.

Краяни зі **східної** частини Волині спочатку мали відносно жваві зв'язки з історичною батьківщиною, але від половини двадцятих років ці зв'язки обмежувалися, а незабаром були зовсім заборонені радянською владою.

Певний вплив на збереження національної самосвідомості і культури мали також місії католицьких та євангельських священників з історичної батьківщини, з якими часто приходили і освічені, національно свідомі та самовіддані миряни. Ці місії однак приїзджали рідко, польські власті чинили їм перешкоди, а на східну Волинь вони взагалі не могли потрапити.

Може здатися дивним, але велику заслугу в збереженні чеської культури, а тим самим національного самоусвідомлення мали на всій Волині **пожежники**. Чим менша була потреба щось гасити, тим більше вони займалися репетиціями аматорських вистав, організацією музичних колективів, проведенням гулянь з танцями і розвагами (славні волинські престольні свята), поздоровленнями молодим (т.з. "перепинання") аж до супроводу співвітчизника в його останню дорогу. У Західній Волині польські органи вважали чеські пожежні дружини найкращими. Свідченням цього визнання було те, що начальником всіх пожежників на Волині довгий час був чех.

Активна діяльність різних гуртків була насамперед справою молодих. Старші здебільшого допомагали їх організувати. Можна лише дивуватися, звідки молоді брали бажання і час для культурної діяльності, якщо врахувати, що абсолютна більшість волинських чехів були землеробами, які виснажили працювали весь рік, за винятком коротенької пори зимою та перед жнивими. Не було винятком, що дівчина чи хлопець в багатьох чеських селах вже до виповнення своїх 17-18 років грали аж в 13-15 самодіяльних виставах.

Сімейне виховання, вивчення чеської мови в школах та найрізноманітніша громадська діяльність мали принциповий вплив на виховання глибинного, непоказного патріотизму і збереження чистоти чеської мови.

В чеських поселеннях на всій Волині до 1939 р. діяло⁷: 28 сокольських осередків; 107 оркестрів; 103 пожежні дружини; 32 бібліотеки; 55 драматичних гуртків; було збудовано біля 70 об'єктів, де проводилися самодіяльні вистави, масові гуляння, спортивні заходи і т.п.

Період Першої світової війни 1914-1920 рр.

Вже на початку Першої світової війни, 12 серпня 1914 р., царські власті задовольнили прохання чеських крайнських організацій в Російській імперії і дозволили утворення чеської військової частини — **Чеської Дружини**. Частина формувалася у Києві від 21 серпня 1914 р. з числа чехів-добровольців з російським громадянством. Таким чином, саме на території України, а не в іншому місці, була розпочата практична реалізація головної мети антиавстрійського Руху опору — створення самостійної держави, Чехословацької Республіки. Київські та волинські чехи у цьому початковому зусиллі зіграли вирішальну роль, вони взяли на себе важкі організаційні проблеми, фінансування та безпосередню участь у збройній боротьбі. На прохання чеських крайнських організацій від жовтня 1915 р. до Чеської Дружини переводили чехів, які були перед тим мобілізовані в царську армію, а крім того з Волині зголошувалися нові добровольці. За поіменними списками у чехословацькому війську в Російській імперії воювало понад **1445 волинських чехів**, з них понад **243 “стародружинників”** (добровольців, які вступили в Чеську Дружину у період від 21 серпня до 30 листопада 1914 р.). Таким чином, і між іншим, вся чеська меншина в Російській імперії внесла свій вклад у виникнення самостійної Чехословаччини. Значним був і фінансовий внесок на організацію антиавстрійського опору від заможних краян, а крім того, від 10.04.1916 р., чехи запровадили національний податок, збирання якого на Волині і в цілому в Російській імперії було добре організовано.

Австро-угорська армія окупувала частину Волині аж до лінії Маневичі, Дубно, Кременець (див. рис.3 - Фронт до 4-го червня 1916 р.). Австрійські солдати-чехи були здивовані, що тут є чеські села, але швидко знайшли з краями спільну “антиавстрійську” мову. Відповідно австрійських властей було переселення волинських чехів у тил діючої армії та нівечення їх маєтку. Коли вони повернулися, їх села були сплюндровані або й спалені. Таким чином, приблизно 10% чеських поселень потерпіли у найзахіднішій частині Волині.

Лютнева революція 1917 р. була початком багатообіцяючих змін, але й початком частих змін режимів та урядів на Волині, від яких мирні жителі дуже потерпали. За період від початку 1917 до кінця 1920 рр. їх змінилося на Волині 10³⁾. З задоволенням було зустрінуте підписання мирного договору у Ризі в березні 1921 р., який поклав кінець війні між радянською Росією та Польщею і встановив кордони. Волинь була розділена (див. рис. 3). Від 1921 до 1947 рр. приблизно п'ята частина волинських чехів проживала в Радянському Союзі. Наслідки цього поділу чеської волинської громади помітні і досі. Чехи із східної Волині скромніші, скритніші, обережніші в своїх висловлюваннях і судженнях. Після рееміграції на батьківщину вони намагалися знайти роботу з певною платнею, а не самостійно господарювати, чи займатися підприємництвом.

Період Другої світової війни 1939-1945 рр.

Друга світова війна розпочалася 1 вересня 1939 р. з агресії Німеччини проти Польщі, котра на західній Волині тривала біля двох тижнів. Болісні втрати не оминули і чеську національну меншину. Підтвердженням цього є список майже п'ятдесяті⁴⁾ волинських чехів, воїнів Війська Польського та партизанської Армії Крайової, які полягли в боях або загинули в німецькому полоні. Ще істотніше позначився вступ на територію Західної України і Західної Білорусії 17 вересня 1939 р. Червоної Армії, що означало насамперед насильницьку колективізацію сільського господарства, націоналізацію підприємств і т. п. Ці глибокі перетворення дотеперішнього життя перервала або спрямувала в гіршу сторону нацистська окупація, що тривала від липня 1941 до початку 1944 рр.

Нацистська окупація 1941 – 1944 рр.

Нацистський режим встановив на окупованих територіях дуже важкі умови існування, бо організованого постачання населення власне не було. Крім солі, камінців для запальничок та подібних речей, люди навчилися виробляти все самостійно: заготовляти шкіру для взуття, варити мило, молоти зерно на жорнах і т. п. Процвітав чорний ринок та обмінна торгівля. Гроші не мали ціни. Якщо додати майже постійну загрозу, що нависала над жителями і майном з різних сторін: німецьких окупантів, бандерівців та різних бандитських заходів. Становище було неймовірно важке.

Війська нацистської Німеччини знищили Чеський Малин з більшою брутальністю, ніж у Чехії села Лідіце і Лежаки. У Чеському Малині спалили та вбили 377 особи чеської національності, в т.ч. 105 дітей до 14 років. Безпричинно перестріляли третину жителів ще одного поселення Міхні-Сергіївки. Якщо додати до цих жертв чехів, спалених заживо або

вбитих в інших поселеннях, то загалом жертви нацистських звірств становитимуть понад 466 осіб⁹⁾. Долю, подібну до тої, що спіткала Чеський Малин та Міхну-Сергіївку, підготували нацисти багатьом українським селам, котрі до приходу каральних загонів бомбардували з літаків.

Недоречно тут розбирати національні суперечності, які на Волині склалися історично, століттями тліли та мабуть тліють і нині. Нацистська Німеччина за часів окупації і перед нею їх дуже вправно використовувала в своїх інтересах. Спочатку нацисти, при діяльній допомозі української поліції, винищили комуністів, комсомольців і євреїв. Євреї шукали порятунку насамперед в чеських родинах, які ризикували життям, тому що нацисти за переховування євреїв розстрілювали цілі родини. Не зважаючи на небезпеку чехи це робили. До нині вдалося виявити більше ніж 230 врятованих у майже 70 чеських сім'ях. Поки що також відомо, що за цей подвиг сім волинських чеських родин одержало почесне звання та медаль “Справедливий між народами”¹⁰⁾. Ще й тепер, більше як через шістдесят років, врятовані шукають і часто знаходять своїх рятівників, відвідуючи з цією метою Чехію та Волинь. Відома одна чеська родина з семи осіб, яку нацисти за переховування одного єврея розстріляли.

Українська повстанська армія (УПА), яка на цій території сформувалась, вбивала заради етнічної чистоти України решту євреїв, поляків, які захищалися, як могли. Під гаслом боротьби проти більшовизму згодом вбивала воїнів Червоної Армії, які уникли під час наступу німців неминучої смерті, виступала також проти радянських партизанів.

Чехи повністю розуміли багатолітні намагання українців створити власну державу. Про це свідчить і допомога молодій Чехословацькій Республіці українській еміграції. Однак, методи боротьби, які обрала УПА - винищення невинних людей, волинські чехи не могли толерувати і засуджували як варварські, але нізачо не бажали втручатися в ці національні суперечності на Волині.

УПА не була і по відношенню до чехів приязною. До певної міри це відношення залежало від взаємин конкретних українських і чеських сіл та родин у минулі десятиріччя. Існували території “мирного співіснування”, але в західній (колишній польській) частині Волині деякі чеські села, як вночі, так і вдень, піддавалися нападам підрозділів УПА. При цьому гинули невинні люди. **Неповний список жертв містить 376 імен**¹¹⁾ переважно брутально вбитих чехів — чоловіків, жінок та дітей. Чехи у ті часи намагалися лише вижити як національна меншина. Доля євреїв та поляків була для них пересторогою. Чехи озброювались, довгі місяці активно стерегли і обороняли свої села та все пересвідчували українців, що мають намір після війни повернутися на свою історичну батьківщину.

---

⁹⁾ Крім присвоєння рятівникові почесного звання та медалі “Chasidej umot haolam” (Справедливий між народами), його ім'я викарбоване на Стіні пам'яті в меморіальному комплексі “Yad Vashem” (Героям і жертвам голокосту) в Єрусалимі.

Ще гірше стало після того, як чоловіки вступили до чехословацької армії. Радянські власті не змогли захистити мирне населення. В сільській місцевості вони мали якусь владу лише в день. Вночі панувала УПА.

Же у 1941 р. невеличка група чеських сміливців, переважно вчителів, заснувала організацію Руху опору, яка ставила собі за мету не допустити знищення чеської національної меншини та готувала чоловіків, передусім морально, до вступу в чехословацьке військо в СРСР. Організація пізніше стала називатися “**Blanik**” (“Бланік” - назва гори на південь від Праги, всередині якої, за легендою, сплять чарівні лицарі на чолі з патроном чеської держави св. Вацлавом, готові прийти на допомогу Чехії, якщо її становище стане критичним) мала свої осередки в 102⁷⁾ чеських поселеннях, видавала газету “*Plasatel*” (“Гласател”; виходила від вересня 1943 до січня 1944 р.), яка мала великий вплив на здійснення цілей організації. “Бланік” вів переговори з командуванням УПА і досяг певного порозуміння, так що загроза дещо послабшала. Після визволення Волині у лютому 1944 р. керівництво “Бланіка” від імені всіх волинських чехів звернулося до Верховного Головнокомандування Червоної Армії з проханням про зарахування чоловіків чеської національності в чехословацьку військову частину. “Бланік” свої завдання з честю виконав, але був визнаний як організація Руху опору в Чехословаччині тільки у 1985 р.

В селі Купичів та навколишніх селах і поселеннях активно діяла при підтримці підрозділів польської Армії Крайової оборонна організація “Актів”.

Участь у визволенні батьківщини

Волинські чехи воювали в чехословацьких частинах на обох фронтах: **на заході**, починаючи з Франції та Тобруку у Північній Африці, у повітряному просторі над Англією та закінчуючи боями танкової бригади з Англії. Однак найбільше їх воювало **на сході**, починаючи від Соколова (біля Харкова), у бої за визволення Києва і закінчуючи Моравією. Крім того, воювали в польських та радянських партизанських загонах.

Непідрахована кількість волинських чехів воювала безпосередньо у Червоній Армії, багато з них були у “будівельних батальйонах” та брали участь у евакуації промислових підприємств та їх будівництві за Уралом.

У 1-й Чехословацькій армійській корпус в СРСР волинські чехи вступали на початку 1944 р. абсолютно спонтанно. Згідно призовних протоколів⁸⁾ їх зголосилося майже 11 500 а прийнято було більше як 10 525, в т.ч. більше як 424 жінок та дівчат, що становить 26,3 % усіх чеських мешканців Волині. (В Німеччині це було 16% з 62 мільйонів мешканців а СРСР майже 6% з 194 мільйонів). Приходили цілими родинами: батьки з двома-трьома дітьми, старші зменшували собі роки (менше 55), а молодші збільшували (понад 17).

Легше словами та числами викласти факти, значно важче передати атмосферу місця і часу. Мабуть їх наблизять наведені нижче слова поета і лист учнів 4-го класу початкової школи у Луцьку.

Ян Поспішил: “Лист” (уривок, переклад Я. Орнста):

*У першій роті був він, мов дитина,
І гімнастерку й чоботи хлопчина
Мав завеликі. І за вигляд милий,
Дитячий, молоді його любили.
Було це десь у безіменній висотки...*

(Збірка “Зустрічі і прощання”, видавництво “Волинь”, Прага, 1993).

Лист командира 1-ої Чехословацької самостійної бригади в СРСР генералу Лудвіку Свободі (*1895-†1979):

Ми, хлопці 4 класу, хочемо всі як один добровільно в Армію, тільки ж... мами не хочуть нас пустити, а пані вчителька також каже, що ми ще мусимо вчитись. Ми організували взвод, нашим командиром був Ірка Влк, але відтоді, як мама йому випрала блузу, був розжалуваний і з підпоручника став знову простим солдатом. Тому мусимо обрати собі нового командира. Може тому приїдемо в Армію трохи пізніше, як ще чомусь навчимося. Однак, обіцяємо, що будемо старанно вчитися і тренуватись, щоб ви були нами задоволені, як приїдемо.

(За надання листа дякуємо дочці пана генерала Зої Клусаковій-Свободовій)

Волинські чехи надали 1-му Чехословацькому армійському корпусу в СРСР велику кількість продуктів харчування, зібрали кошти на придбання танків для танкової бригади, віддали коней, вози, кінську зброю, музичні інструменти тощо.

Волинські чехи завжди вважали себе невід’ємною частиною чеського народу, незважаючи на те, що для поколінь, які народилися на Волині, батьківщина була незнайома, але, мабуть, саме тому в думках і серцях ідеалізована. Завдяки культурно-патріотичному вихованню в родині і чеських школах, навіть, за умови тривалого відриву від батьківщини почуття співналежності до свого народу зміцнювалось. В цьому полягали головні причини спонтанної участі волинських чехів у визволенні Чехословаччини. Цю спонтанність викликала і роз’яснювальна робота організації “Бланік”. Її заклики падали на плідний ґрунт тому, що він роками оброблявся в національному дусі.

Жертви волинських чехів в боях і в тилу були значні:⁹⁾

- В 1-му Чехословацькому армійському корпусі в СРСР згідно наявних поіменних списків загинули, померли від ран або пропали безвісти понад 1480 волинських чехів, в т. ч. загинули 3 жінки та 15 було поранено;
- В Червоної армії та Війську Польському, в радянських партизанських загонах та польській Армії Крайовій згідно неофіційних джерел, загинули, померли від ран або пропали безвісти більше як 646 волинських чехів;

- В тилу згідно неофіційних джерел загинули **968** волинських чехів, з них: **466** замордували німецькі окупанти, **376** бандерівці і **126** загинуло при переходах ліній фронтів.

3 40000 чеських мешканців Волині загинуло в бою та в тилу більше як **7,7%**.

Прагнення до рееміграції та її здійснення

Після виникнення незалежної Чехословаччини чехи з Волині, де у 1914-1920 рр. пережили стільки змін та нестабільностей (10 змін державних утворень та режимів в цих роках а загалом 13)⁷⁾, прагнули переселитися на свою батьківщину, бо “вже маємо куди і для чого йти”. В травні 1919 р. делегацію волинських чехів вельми приязно прийняв президент Т.І. Масарик (*1850-†1937)⁸⁾, але уряд тоді вважав, що рееміграція недоцільна і неможлива.

Пізніше рееміграція залишалася більше предметом роздумів і розмов.

Перше офіційне прохання про рееміграцію подали волинські воїни 1-ої Чехословацької самостійної бригади в СРСР у 1943 р. президенту Е. Бенешу (*1884-†1948). Посередником був генерал А. Гасал-Ніжборски (*1893-†1960). Однак, в архіві президента, котрий згодом привезли з Англії, документ незнайшли.

Переговори відносно міжурядового договору між ЧСР та СРСР почалися восени 1945 р., але лише, після особистого прохання президента Е. Бенеша, адресованого у березні 1946 р. Й. Сталіну (*1879-†1953), 10 липня 1946 р. договір був підписаний. **Перший транспорт виїхав з Дубна 30 січня 1947 р., а вся операція по переселенню тривала всього 109 днів.**

В ЧСР за рееміграцію відповідало Міністерство праці і соціального забезпечення і дуже відчутну допомогу йому надавало Міністерство національної оборони при постійному піклуванні міністра генерала Л. Свободи, а також Міністерство сільського господарства, інші відомства та організації.

Прагненням представників волинських чехів при переговорах з урядовими органами в 1945 р. було досягти згоди, щоб волинські чехи були поселені зосереджено в районі міст Жатец і Подборжани. Важливим аргументом було використання їх досвіду вирощування хмелю. Доречі, Начальник Генерального штабу Чехословацької армії також підтримував це прагнення, але з точки зору обороноздатності країни. У 1947 р. склалась така ситуація, що це не можливо було здійснити.

Початкове розселення волинських чехів на історичній батьківщині показано на рис. 4.

Чорнобильські краєни

Чорнобильські краєни, як багато інших, які в різних місцях України і Росії досі проживають, були в своїй більшості учасниками того ж переселенського потоку і доля їх складалася подібно до того, як і чехів у східній Волині. Поселення, з яких нинішні реємігранти переважно походять, були засновані на початку колонізації: **Мала Зубівщина** у 1870, а **Малинівка** у 1889 рр. Однак села знаходяться поза історичним кордоном Волинської губернії, а тому міжурядовий договір 1946 р. на їх мешканців не поширювався, як і на мешканців села **Комарівка**, яке знаходиться біля м. Броди на західному кордоні Волині. Внаслідок цього, вони ще кілька десятиліть зазнавали на собі всі “переваги” життя в Радянському Союзі.

Не були б то чехи, якби і в цій ситуації не зуміли дати собі раду. Не хитруванням, а чесною працею, порядністю, підприємливістю. І все ж їх колгоспи були в Україні широко відомі як одні з найкращих. Багато краєн відзначилися досягненнями в науці й техніці. За те ж цінують їх і громадяни Чехії в місцях, де вони на батьківщині поселились.

Якби не було чорнобильської катастрофи, не просили б вони допомоги у історичній батьківщині, це одностайно кажуть молоді й старі. Правда, уряд ЧСФР і зокрема ЧР, при особистій активній участі тодішнього голови уряду, про реємігрантів 1991-1993 рр. добре подбав. Але з явною невдячністю поставились до них українські власті, зокрема в питанні відшкодувань за майно: в той час за хорощий будиночок господар міг купити кольоровий телевізор, а реємігранти 1992-1993 рр. не одержали жодного відшкодування.

Навіть, в чеській Республіці небули краєни з чорнобильської зони звільнені від проблем та звинувачень зі сторони деяких урядових кіл. Почалося все з того, що непристойними інтригами і звинуваченнями вони були зтянуті до “бою за військовий полігон Ралско” потім їм було відмовлено у скороченні терміну чекання на набуття громадянства ЧР і, нарешті, коли перестала діяти міждержавна угода з часів СРСР про взаємне надання пенсій своїм колишнім громадянам і не була підписана нова, але вже з Україною. Приємно відзначити, що більшість засобів масової інформації об’єктивно і з симпатією до чорнобильських краєнів інформувало про це чеську громадскість, яка їх вирішення підтримувала. Серед всіх слід відзначити телевізійну передачу режисера Вери Хитілової “*Kde domov jejich?*” (“Де їхня батьківщина?”), яка мала переламний вплив на розвиток подій.

Місцевість, з якої чорнобильські краєни переселились, позначена на рис. 1 і 3.

Місця їх початкового поселення на історичній батьківщині позначені на рис. 5.

Громадське життя волинських чехів на історичній батьківщині

Вже в травні 1945 р. волинські воїни утворили підготовчий комітет організації, з якої 10 лютого 1946 р. сформувалася *Спілка чехів з Волині* (далі Спілка) з місцем перебування у Жатці.

Завдання Спілки були дуже широкі: допомога землякам в заселенні, особливо вдовам та сиротам загиблих воїнів, переговори з органами влади, видання тижневика **“Věrná stráž”** (“Верна страж”; виходив від 28.10.1946 р. до 31.12.1952 р.), зусилля, спрямовані на одержання відшкодування за майно, залишене на Волині, загальне сприяння процесу адаптації в нових умовах. Спілка прикладала зусилля і до організації культурних олімпіад волинської молоді (умовою участі груп і окремих осіб були виступи чотирьома мовами: чеською, українською, польською і російською) та виконувала багато інших завдань. При спілці діяло **Коло друзів волинських чехів**, яке провело значну роботу, зокрема, в галузі соціального забезпечення. Спілка свої статутні завдання виконувала з честю, однак під політичним тиском у 1957 р. існування припинила.

3-го серпня 1990 р. було засновано **Об’єднання чехів з Волині та їх друзів** (далі Об’єднання). Діяльність Об’єднання не направлена на відокремлення волинських чехів від нації, невід’ємною частиною якої вони завжди себе відчували і відповідно до того діяли. І нині, більше як через 60 років після з’єднання з народом, їхні нащадки вже нічим не відрізняються від своїх співвітчизників.

Головні завдання Об’єднання спрямовані на вивчення та висвітлення історичного досвіду чеської меншини на Волині. Видані **“Dějiny volyňských Čechů”** (“Історія волинських чехів”) у трьох частинах, **“Historická mapa českého osídlení na Volyni”** (“Історична карта чеського заселення Волині”), збірник народних пісень **“České písně z ukrajinské Volyně”** (“Чеські пісні з української Волині”) з 511 піснями, нотами та чесько-українським супровідним текстом і понад п’ятьдесят книжок с волинською тематикою. Національний музей ЧР у співпраці з Об’єднанням підготував пересувну виставку **“Osudy Čechů z Volyně”** (“Доля чехів з Волині”) та спільно забезпечили її показ у більше ніж двадцяти населених пунктах Чеської Республіки та України.

Докладаються також зусилля для збереження пам’яток волинських чехів в Україні. Збудовано новий пам’ятник у чеському Малині, де нацисти спалили село та закатували 377 чеських і 132 українських мешканців. У місті Рівному збудовано **Пам’ятний знак волинським чехам**, щоб, як сказано у Рішенні виконкому Рівненської міської Ради від 12.09.2006 р. № 181, *“увіковічити пам’ять про волинських чехів”*. Меморіальні дошки встановлені також в декількох колишніх чеських селах Волині.

Об'єднання видає газету “Zpravodaj” (“Зправодай”; виходить від 19.03.1991 р.), яка є повністю витвором його членів, проводить зустрічі, бесіди, наукові симпозиуми тощо. Воно надало значну гуманітарну допомогу чорнобильським країнам з метою їх адаптації в чеському суспільстві. В рамках Об'єднання активно діє Комісія чорнобильських краянів.

Борозна, виорана чехами на Волині

Ця символічна борозна справді дуже глибока, якщо й тепер, більше як через 60 років, не лише ті, хто жив з ними, але й молоді на Волині висловлюються про чехів з пошаною.

Кожній груповій екскурсії волинських чехів до рідних місць приділяють велику увагу не лише офіційні органи, але й прості люди. Це не той інтерес, як до “багатого дядька з Америки”, а щира доброзичливість і цікавість до колишніх своїх співвітчизників. Лише кілька прикладів:

- “Пріїхали чехи, це для нас свято”, — почули чеські гості при відвідинах с. Вовків.
- “Ви, чехи, вчили наших предків краще жити, але не всі ми це розуміли”, - заявив старий українець при імпровізованій бесіді біля костелу у с. Грушвиця.
- “У неї вдома гарно, як у чешки”, — сказала українська жінка своїй подрузі про їхню спільну знайому (почув чеський відвідувач с. Підкуркова, котрого жінки не знали).
- “Де тут мешкає чешка?” — запитав відвідувач про свою родичку, яка вийшла заміж за українця і тому залишилася жити у великому с. Мочулки на Волині. “А котру ви шукаєте, Анну або Божену? Одна мешкає на одному кінці села, а друга на іншому”, — почув у відповідь.
- Обласні музеї у Луцьку і Рівному на Волині виявили бажання, щоб пересувна виставка “Доля чехів з Волині” експонувалася і у них. Такий же інтерес проявили і деякі районні музеї (Млинів, Дубно і др.);
- Молоді українські вчені різних галузей (історики, етнографи тощо) вже почали глибше цікавитися долею передвоєнних національних меншин на Волині, в т.ч. чеської меншини.

Подібних прикладів можна було б навести більше. Це щире визнання простих людей свідчить про щось більше, ніж взаємне поплескування по плечах двох міністрів.

Більшість чеських сіл після переселення їх жителів на батьківщину протягом кількох десятиліть відрізнялися від українських. І це незважаючи на те, що з дворів зникли стодоли, клуні, а часто і хліви, якщо вони не використовувалися колгоспами, що деякі господарі не ремонтували огорожі і не всі теперішні господині піклуються про квітники так, як господині колишні, що часто позникали з незрозумілих причин сади.

Рис.4. Початкове розселення волинських чехів на батьківщині у 1945-1947 роках

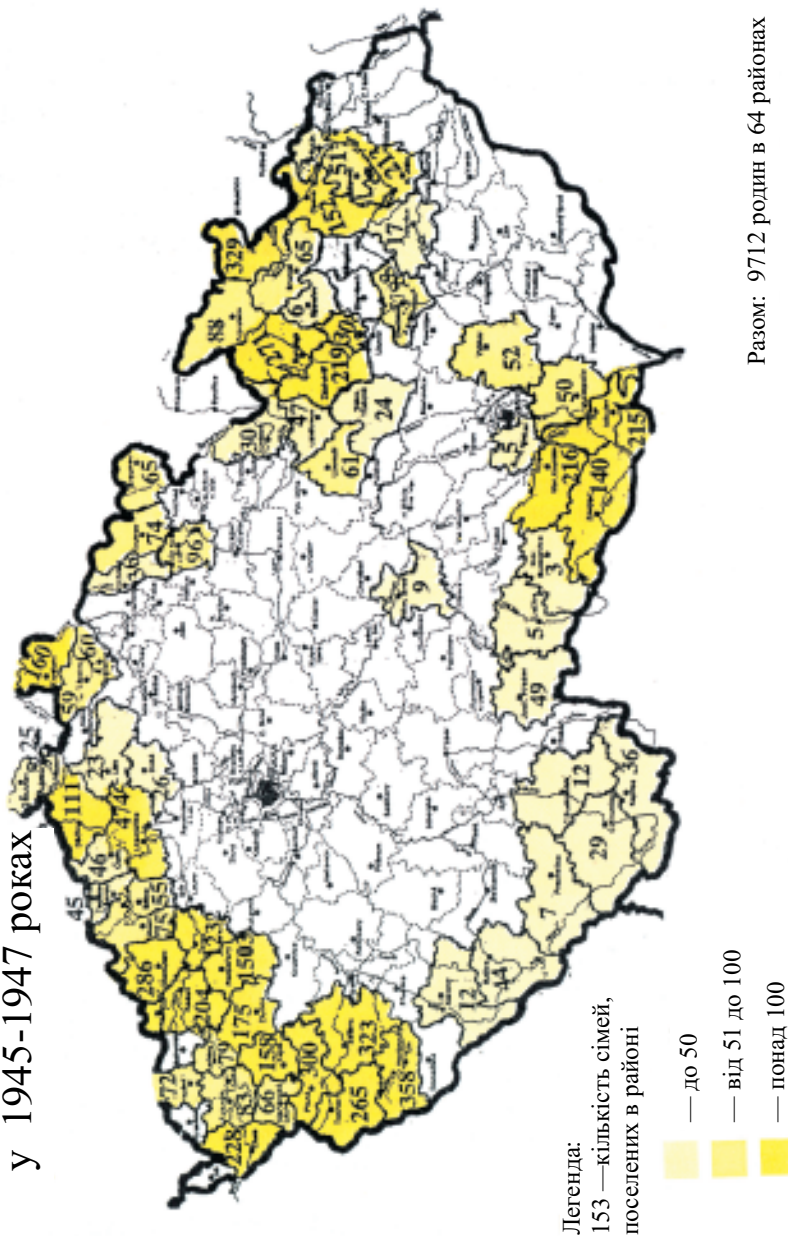
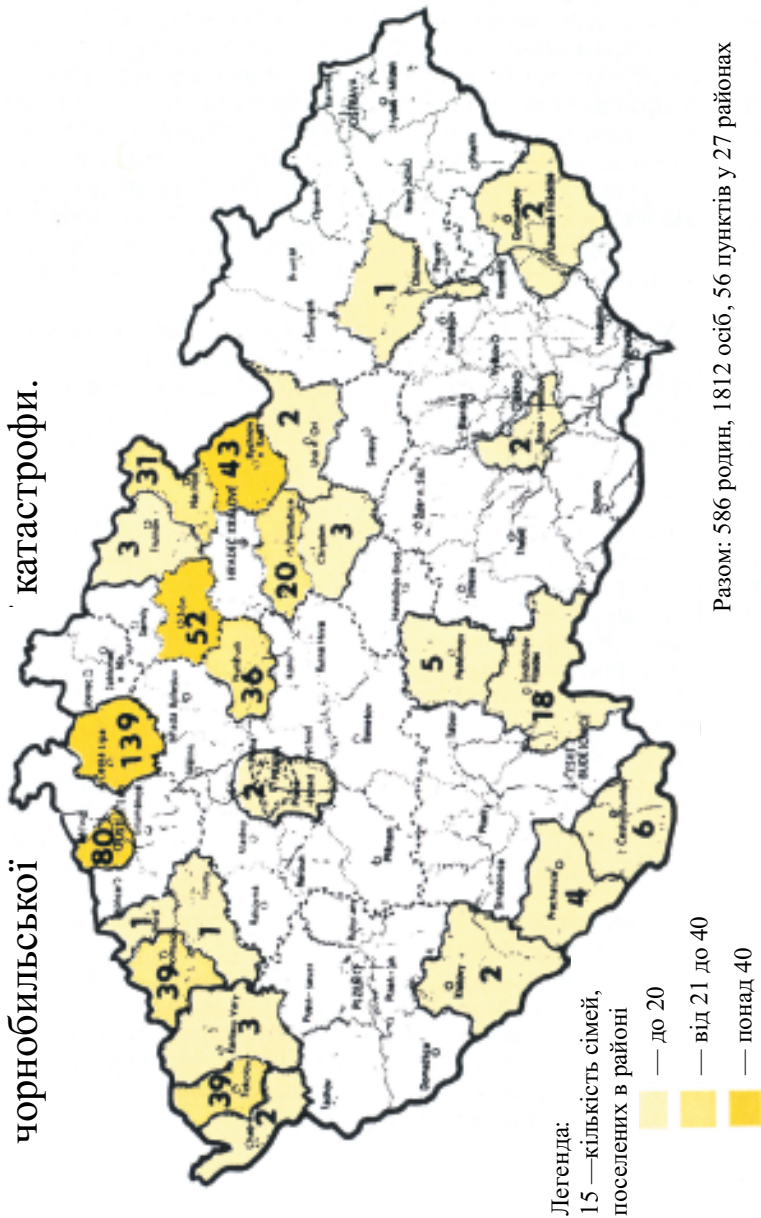

Рис. 5. Початкове розселення краян, які повернулися в 1991-1993 роках з території, що потерпіла внаслідок чорнобильської катастрофи.

Ян Поспішіл: “Моє село там на Волині” (уривок, переклад Я. Орнста):

*Куточку рідний на Волині,
вражаєш скромною красою,
коли сріблить травневий іній
сади в цвіту щораз весною.*

.....

*Як Чехія нам домом стане
За шир ланів на Україні,
про тебе спомин не зав'яне,
моє село там на Волині.*

(Збірка “Зустрічі і прощання”, видавництво “Волинь”, Прага, 1993 р.).

На жаль, ситуація погіршується. В результаті міграції молоді до міст багато колишніх чеських сіл втрачають мешканців і, навіть, перестають існувати.

Відвідувач свого рідного села Вовкова чеського Ярослав Гонс так поетично оцінив працю своїх предків:

*Як ми це нині бачимо?
Підсумую стисло.
Моє село — це є взірєць
Сизіфової праці.*

(уривок, дослівний переклад А. Дрбала).

На закінчення

Завершився історичний цикл однієї з чеських менишин, яка в слов'янській, та все ж чужій країні за кілька десятиліть залишила помітний слід.

*Проклала його своєю старанністю, господарністю, добросовісністю та неймовірно важкою працею, але передусім завдяки вірності заповітам предків та історичної **батьківщини**.*

*За історичну батьківщину, **чоловіки и жінки**, якщо було потрібно, віддавали своє життя, бо ніколи не переставали бути складовою, хоч і віддаленою, частиною свого **народу**.*

Повернулись, щоб знову з ним з'єднатися!

Джерела

1. Státní ústřední archiv, fond Ministerstva práce a sociální péče, karton 268.
2. Státní ústřední archiv, fond Ministerstva práce a sociální péče, karton 336.
3. Konečná zpráva o reemigraci z 28.02.1950. Státní ústřední archiv, fond Ministerstva vnitra, karton 8356 a další.
4. Лист Міністерства економіки ЧР авторів від 20.12.1993 р.
5. Заставний Ф.Д. Населення України. - Львів: МП "Край" - ТУМ ім. Т. Г. Шевченка "Просвіта", 1993. - С.167.
6. Урядові органи ЧР та України в другій половині 1993 р. домовилися, що масова рееміграція вже не буде продовжуватись (повідомлення з преси).
7. Hofman J., Klicpera J., Pelcová V. Historická mapa českého osídlení na Volyni. Vydavatelství Volyň 1995. Praha,. - 24 s. + 3 mapy.
8. Z protokolů schůzí první československé vlády r.1918-1919. - Praha, 1974. - S.106-107.
9. Hofman J., Širc V., Vaculik J. Volyňští Češi v prvním a druhém odboji. – Vydání druhé. – Praha: Český svaz bojovníků za svobodu, 2004.- 437s. : obr.
10. Ковба Ж.М. Чеська еміграція на Україні в другій половині ХІХ - на початку ХХ сторіччя / Дисертація на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук. - Львів, 1974. - 212 с.

Використана література

1. Šimek V. U nás na Volyni. - Sokolov: OV - Československý svaz protifašistických bojovníků, 1993. – 344 s. : obr.
2. Vaculík J. Reemigrace a usídlování volyňských Čechů v letech 1945-1948 : Kandidátská disertace. - Brno: Univ.J.E.Purkyni, 1984. - 223 s. - Příl.
3. Vaculík J. Reemigrace Čechů a Slováků ze zahraničí 1945-1950. - Brno: FP Univ. TGM, 1993. - 158 s.
4. Vaculík J. Dějiny volyňských Čechů. Díl 1. (1868-1914), SČVP, 1997; II. díl 1998, SČVP; III.díl 2001, Pedagogická fakulta Masarykovy univerzity v Brně.
5. Pospíšil J., Lohvinová V. České písně z ukrajinské Volyně. - Praha: ÚEF AV ČR, 1997. - 616 s. : obr., noty.
6. Pospíšil J. Setkaní a loučení : Výbor z veršů / Ilustrace, obálka, grafická úprava Alena Janoušková. – Praha: Vydavatelství Volyň, 1993. - 86 s. : obr.
7. Moravcová I. České školství na Volyni (1868-1939) : Disertační práce. - Praha: UK, 1997. - 120 s.

Слід також відзначити, що чехи мешкали не лише у колишній Волинській губернії, але і в інших регіонах України, і що події Першого і Другого чехословацьких Рухів опору охопили без перебільшення всі регіони України. Саме тому нижче в *Додатках* наводимо перелік чехословацьких віскових могил, пам'ятників і меморіальних дошок, які вдалося на сьогоднішній день виявити. Вони якраз і ілюструють сказане.

Примітка. Назви та місцезнаходження населених пунктів наведені виключно сучасні. Колишні чеські, українські, польські і російські назви наведені в дужках. Назви поселень колишньої Волинської губернії виділені жирним шрифтом.

Додаток 1

ЧЕХОСЛОВАЦЬКІ ВІЙСКОВІ МОГИЛИ ТА ПАМ'ЯТНИКИ

В УКРАЇНІ

З ПЕРШОЇ ТА ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВОЄН

(існуючі, знищені та втрачені)

- Біла Церква (чеськ. *Bílá Cerkev*, Київська обл.): пам'ятник і братська могила 7-ох чехословацьких вояків.
- Богемка (чеськ. *Bohemka*, Владіївський район Миколаївська обл.): пам'ятник загиблим у Другій світовій війні чехословацьким воякам і червоноармійцям, відкр. у 1967 р. (проект Ружени Платонович), а на цвинтарі могили стародужинника Франтішека Андрле (*1892-†1972) та легіонера Карла Рейхрта (*1894-†1972).
- Братське (чеськ. *Bratske*, рос. Братское, Первомайський р-н Автономна Республіка Крим): пам'ятник загиблим у Другій світовій війні червоноармійцям і чехословацьким воякам.
- Бузівка (чеськ. *Buzovka*, рос. Бузовка, Жашківський р-н Київська обл.): пам'ятник загиблим у Другій світовій війні чехословацьким воякам (1944р.).
- Велика Доч (чеськ. *Velyka Doč*, Борзнянський р-н Чернігівська обл.): пам'ятник на братській могилі чехословацьких легіонерів, які загинули в битві з німецькими частинами біля Бахмача 8-13 березня 1918 р. (пам'ятник на могилі був відреставрований і знову відкритий 16.10.2002 р. за сприяння Чехословацької громади легіонерів).
- Великий Глибочок (чеськ. *Veliký Hluboček*, Тернопільський р-н Тернопільська обл.): могила четаря-аспіранта др. Вітезслава Гринбаума (†15.09.1939).
- Волосівка (чеськ. *Volosovka*, пол. *Wolosówka*, Зборівський район Тернопільська обл.): 12 непомічених могил легіонерів.
- Домаморич (чеськ. *Domamorič*, Тернопільський р-н Тернопільська обл.): 5 могил легіонерів.
- Житомир** (чеськ. *Žitomir*): могила капітана Яна Налепки (†16.11.1943, загинув в околицях м. Овруч Житомирської обл.).
- Калинівка (кол. Цецова, чеськ. Сесова, Зборівський район Тернопільська обл.): 6 могил 195-ти легіонерів (у братській могилі з меморіальною

дошкою - 155, у меншій могилі - 11 невідомих, в інших 8, 4 і 11, прапорщик Ігор Вілімек (†23.06.1917) та у т.з. Фінській могилі біля с. Погрібці - 3).

Коростишів (чеськ. Korostyšev, Житомирська обл.): могили легіонерів.

Козятин (Вінницька обл.): могила десятника Курта Лангера (1940 р.).

Красне (Козівський район Тернопільська обл.): могили 4-ох легіонерів.

Київ (чеськ. Кујев, Кујів, рос. Киев): пам'ятник і братська могила 9-ти чехословацьких вояків, могили легіонерів, пам'ятник 1-ій чехословацькій самостійній бригаді, меморіальні дошки "Ческе Дружині" та видатному діячеві чехословацького антиавстрійського Руху опору др. Вацлаву Вондраку (*1880-†1962), відкр. 3.11.2000 р. за сприяння Чехословацької громади легіонерів.

Літатин (чеськ. Litátin, Бережанський р-н Тернопільська обл.): могила легіонера і карикатуриста Їржи Соучека (†13.12.1917) біля церкви.

Львів (чеськ. Lvov, пол. Lwów, нім. Lemberg, рос. Львов): могили 2-ох чехословацьких офіцерів на Личаківському цвинтарі (знищені в 70-х рр. 20 ст.).

Мала Зубівщина (чеськ. Mala Zubovščina, Коростенський р-н Житомирська обл.): пам'ятник загиблим у Другій світовій війні чехословацьким воякам і червоноармійцям на місцевому цвинтарі.

Мала Олександрівка (кол. Олександрівка, чеськ. Alexandrovka, Котовський р-н Одеська обл.): пам'ятник загиблим у Другій світовій війні чехословацьким воякам і червоноармійцям.

Малин (кол. Чеський Малин, чеськ. Český Malín, Рівненська обл.): пам'ятник 377-ми чеським мешканцям села, в т.ч. втікачам з Протекторату Чехії і Моравії родині лікаря Гросса, вбитих 13.07.1943 р. німецько-фашистською армією (відкр. 13.07.1998 р. за сприяння Об'єднання чехів з Волині та їх друзів, архітектор Олдржіх Рейхрт) та пам'ятник 132-ом мешканцям українського Малина також вбитих 13.07.1943 р. німецько-фашистською армією (відкр. 13.07.1958 р.).

Малинівка (чеськ. Malínovka, Малинський р-н Житомирська обл.): пам'ятник загиблим у Другій світовій війні чехословацьким воякам і червоноармійцям на місцевому цвинтарі.

Маневичі (чеськ. Maněviče, Волинська обл.): могила легіонера Петра Горака (†27.08.1916) на цвинтарі біля церкви.

Миколаїв (чеськ. Mýkolajiv, рос. Николаев): символічна могила німців, угорців, поляків і чехословаків на місцевому цвинтарі, які загинули, або померли від ран, під час Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.

Миколаївка (кол. Голендри, чеськ. Holendry, Козятинський р-н Вінницька обл.): пам'ятник загиблим у Другій світовій війні червоноармійцям і чехословацьким воякам.

Михайло-Олександрівка (чеськ. Mýchajlo-Oleksandrivka, Березівський р-н Одеська обл.): пам'ятник загиблим у Другій світовій війні. На пам'ятнику наведені прізвища та імена чехословацьких вояків, червоноармійців і партизанів з сусіднього чеського села Веселинівки (Йозеф Манек, Павло Провазнік, Мілослав Шепетенко, Едвард Златнік, Мілослав Єлінек, Олександр Халаїм та Володимир Халаїм).

Нова Чорторія (чеськ. Nová Cartorie, Полонський р-н Хмельницька обл.):

пам'ятник загиблим біля Зборова легіонерам 2-го чехословацького стрілецького полку ім. Їржі з Подебрад, відкр. 6-7.10.1917 р. (скульптор Ян Чермак).

Новгородківка (до 1948 р. - Чехоград, чеськ. Šechohrad, Мелітопольський р-н Запорізька обл.): пам'ятник загиблим у Другій світовій війні чехословацьким воякам і червоноармійцям.

Новосамарка (кол. нім. і чеськ. Sophienthal, укр. Самарка, Красноокнянський р-н Одеська обл.): пам'ятник загиблим у Другій світовій війні червоноармійцям і чехословацьким воякам.

Овруч (чеськ. Ovuč, Житомирська обл.): пам'ятний знак на місті загибелі капітана Яна Налепки (†16.11.1943).

Одеса (рос. Одесса, чеськ. Odesa, Oděsa): могила Яна Павліка, громадянина ЧСР та радянського партизана (1944 р.).

Озерна (чеськ. Ozerňa, Зборівський район Тернопільська обл.): могили 22-ох легіонерів.

Осташівці (чеськ. Ostašovice, Зборівський район Тернопільська обл.): могили легіонерів.

Ремчиці (чеськ. Remčice, Сарненський р-н Рівненська обл.): могили легіонерів на цвинтарі біля православного храму.

Садгора (відома в Чехії як Sadagóga, нині у складі м. Чернівці): могила полковника Г. Краткого, братська могила 24-ох чехословацьких вояків та братська могила невідомої кількості легіонерів.

Соколове (чеськ. Sokolovo, рос. Соколово, Зміївський р-н Харківська обл.): меморіал з монументом і братською могилою надпоручника Отакара Яроша та 120-ти чехословацьких вояків, відкр. 6.10.1964 р.

Соколове (чеськ. Sokolovo, рос. Соколово, Зміївський р-н Харківська обл.): монумент “Братство”, відкр. 9.05.1972 р. біля Будинку культури (автори А. Венгеров та М. Дзюба).

Страклів (кол. Český Straklov, Дубенський р-н Рівненська обл.): пам'ятний хрест загиблим у Другій світовій війні чеським мешканцям села на цвинтарі.

Тернопіль (чеськ. Ternopol, рідк. Tarnopol, пол. Tarnopol, рос. Тарнополь, Тернополь): могили 6-ти легіонерів, в т.ч. скульптора і прапорщика Франтішека Войтеха Голуба (*1888-†після 2.07.1917).

Тростянець (чеськ. Trost'aneč, Бережанський р-н Тернопільська обл.): могила легіонера Броніслава Гронека (†22.11.1916).

Ужгород (чеськ. Užhorod): меморіальна дошка воякам 1-го Чехословацького армійського корпусу в СРСР зі Закарпаття, відкр. 5.10.2003 р. за сприяння Чехословацької громади легіонерів.

Шклів 2-га (кол. Вільгельмовка, чеськ. Vilhemovka, Горохівський р-н Волинська обл.): пам'ятник російським воякам загиблим під час Першої світової війни, в т.ч. 4-ом мешканцям села, які пропали без вісти (відкр. у 1939 р.; у 1966 р. волинські чехи, які жили в районі Зноймо в Чехії, звернулися до влади СРСР з проханням, щоб цвинтар та пам'ятник були збережені, а могили відновлені, що й було радянською стороною за власні кошти виконано).

Яхнівка (чеськ. Jachnovka, Ніжинський р-н Чернігівська обл.): братська могила 46-ти чехословацьких вояків.

Зібрав та уклав Александр Дрбал

ЧЕСЬКІ ПАМ'ЯТНИКИ ТА МЕМОРІАЛЬНІ ДОШКИ В УКРАЇНІ

- Богемка (чеськ. Bohemka, Врадіївський район Миколаївська обл.): пам'ятник першим мешканцям села ("Prvním obyvatelům Bohemky 1905"), відкр. 22.09.1990 р.
- Боратин** (кол. Český Boratín, Луцький р-н Волинська обл.): пам'ятник на цвинтарі та меморіальна дошка чеським мешканцям села на кол. євангельському костелі, відкр. **10.8.1997 р. Дар уродженців села Анни і Йозефа Влків з м. Усті-над-Лабою (Чеська Республіка).**
- Гаспра (чеськ. Gaspra, Ялтинський р-н Автономна Республіка Крим): меморіальна мармурова дошка на віллі "Барбо" в парку "Чаір" на території санаторію "Соснова роща", яка підтверджує, що у 1904-1906 рр. віллу побудував видатний чеський політик Карел Крамарж (*1860-†1937). - *Нині не існує.*
- Дубно** (чеськ. Dubno, Рівненська обл.): меморіальна дошка присвячена 140-річчю переселення чехів на Волинь (відкр. 12.07.2003 р.).
- Житомир** (чеськ. Žitomír): меморіальна мармурова дошка українському письменнику чеського походження Василю Земляку, справж. Václav Vasek (*1923-†1977), відкр. у 1983 р. (скульптор І. Т. Марчусь).
- Київ (чеськ. Кујев, Кујів, Куїв): меморіальна мармурова дошка видатному українському археологу чеського походження Вікентію Вячеславовичу Хвойці (*1850-†1914), відкр. у 1967 р.
- Київ (чеськ. Кујев, Кујів, Куїв): меморіальна мармурова дошка чеському письменнику Ярославу Гашеку (*1883-†1923), відкр. у 1970 р. (скульптор М. Декермеджи).
- Київ (чеськ. Кујев, Кујів, Куїв): меморіальна мармурова дошка чеському письменнику Юліусу Фучіку (*1903-†1943).
- Київ (чеськ. Кујев, Кујів, Куїв): пам'ятник видатному українському археологу чеського походження Вікентію Вячеславовичу Хвойці в Парку Трипільської культури на території Міжрегіональної академії управління персоналом (архітектор В. Кислий), відкр. 30.09.2004 р.
- Колочава (чеськ. Koločava, Міжгірський р-н Закарпатська обл.): пам'ятник чеському письменнику Івану Олбрахту (*1882-†1952), відкр. 25.11.2001 р. (скульптор Михайло Белень).
- Комарівка (кол. Komarovka, чеськ. Komarovka, Бродівський р-н Львівська обл.): пам'ятник "Чеським мешканцям Комарівки" (скульптор Андрій Дацко), відкр. 11.12.2005 р. за сприяння Фонду Йозефа Главки у Празі і товариства Ческа беседа у Львові.
- Купичів** (чеськ. Kupačov, Турійський р-н Волинська обл.): меморіальна дошка чеським мешканцям села на кол. євангельському костелі, відкр. 21.08.2002 р.
- Львів (чеськ. Lvov, пол. Lwów, нім. Lemberg, рос. Львов): пам'ятний знак першому президенту Чехословаччини Т.Г. Масарику (скульптор Андрій Дацко), відкр. 30.10.2000 р.
- Львів (чеськ. Lvov, пол. Lwów, нім. Lemberg, рос. Львов): пам'ятник всесвітньовідомому чеському літературному герою Йозефу Швейку біля

- віденської кав'ярні (скульптор Сергій Олешко), відкр. 3.06.2002р.
- Мала Зубівщина (чеськ. Mala Zubovščina, Коростенський р-н Житомирська обл.): меморіальні дошки видатному українському лікарю-окулісту чеського походження Яроміру Пішлу (*1910-†1986), відкр. у 1986 р. на лікарні та на будинку, де мешкав.
- Миколаїв (чеськ. Mýkolajiv, рос. Николаев): могила Ернеста Францовича Кужело (*1890-†1934), учасника громадянської війни в СРСР та директора Миколаївського суднобудівного заводу на старому цвинтарі.
- Михайлівка** (кол. Міхаловка, чеськ. Michalovka, Рівненський р-н Рівненська обл.): меморіальна дошка чеським мешканцям на кол. євангельському костелі, відкр. 16.05.1998 р.
- Одеса (чеськ. Odesa, Oděsa): меморіальна мармурова дошка чеському письменнику Сватоплуку Чеху (*1846-†1908), відкр. 27.07.1971 р.
- Одеса (чеськ. Odesa, Oděsa): меморіальна мармурова дошка українському архітектору чеського походження Мойсею Замечку (*1880-†1958).
- Одеса (чеськ. Odesa, Oděsa): меморіальна мармурова дошка видатному чеському диригенту Йозефу Пршібіку (*1855-†1934), відкр. 17.12.2004 р. (скульптор Микола Худолей).
- Семидуби** (чеськ. Semiduby, Дубенський р-н Рівненська обл.): меморіальна дошка видатному уроженцеві Вацлаву Вондракови (*1880-†1962), відкр. 2007 р.
- Страклів** (кол. Český Straklov, Дубенський р-н Рівненська обл.): монумент присвячений 50-річчю переселення чехів на Волинь (1918 р.).
- Трипілля (чеськ. Trypillja, Обухівський р-н Київська область): пам'ятник видатному українському археологу чеського походження Вікентію Вячеславовичу Хвойці біля музею Трипільської культури (1996 р.).
- Ужгород (чеськ. Užhorod): пам'ятник першому президенту Чехословаччини Т.Г. Масарику, відкр. у 1928 р. (скульптор Олена Мондич). – *Знищений під час Другої світової війни угорськими військами.*
- Ужгород (чеськ. Užhorod): пам'ятник першому президенту Чехословаччини Т.Г. Масарику (скульптор Йозеф Вайце), відкр. 28.3.2002 р.
- Чернівці (чеськ. Černovci): пам'ятник видатному чеському архітектору і меценату Йозефу Главці (*1831-†1908) на території Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича, відкр. у 1937 р. (скульптор А. Северин).

Зібрав та уклав Александр Дрбал

